

دانشگاه تربیت معلم تهران

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

گروه دین و فلسفه

پایان نامه جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد رشته علوم قرآن و حدیث

موضوع

روش گفت‌وگوی پیامبران با خدانا باوران در قرآن

استاد راهنما

دکتر سید احمد امامزاده

نویسنده

محمد رضا بهادری قلعه‌شیری

مهر ۱۳۸۹

دانشگاه تربیت معلم تهران

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

گروه دین و فلسفه

پایان نامه جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد رشته علوم قرآن و حدیث

موضوع

روش گفت‌وگوی پیامبران با خدانا باوران

در قرآن

استاد راهنما

دکتر سید احمد امامزاده

استاد مشاور

دکتر عبدالوهاب شاهرودی

نویسنده

محمدرضا بهادری قلعه‌شیری

مهر ۱۳۸۹

تقدیم

به آنان که:

چون این دو شوند از تو خرسند

خرسند شود ز تو خداوند

(ایرج میرزا)

تشکر و قدردانی

قدر استاد نکو دانستن

حیف استاد به من یاد نداد

(ایرج میرزا)

با احترام و فروتنی، از زحمات و توجهات استادان محترم راهنما و مشاور، جناب آقای دکتر سید احمد

امامزاده و جناب آقای دکتر عبدالوهاب شاهرودی که پیشنهادات و راهنمایی‌هایشان در تدوین و تکمیل

این پایان‌نامه بسیار راه‌گشایی نمود، به کمال سپاس‌گزارم.

همچنین از همکاری مسئولین دانشگاه تربیت معلم به‌ویژه سرکار خانم موسوی در بخش تحصیلات

تکمیلی دانشکده و سرکار خانم سجادی در گروه دین و فلسفه، مراتب امتنان و تشکر را دارم.

بر خود لازم می‌دانم از همسر عزیزم در تحمل زحمات و مشکلات تهیه این اثر نیز قدردانی نمایم.

چکیده

نوشتار حاضر بر آن است تا با بررسی روش مواجهه پیامبران با گروه‌های مخالف و نحوه برخورد مخالفان با ایشان و جایگاه آزادی بیان در سیره انبیاء نشان دهد جوامع دارای آزادی بیان به انبیاء نزدیک‌ترند تا جوامعی که در قبضه استبداد حتی از نوع دیکتاتوری صلحاء گرفتار آمدند و هیچ چیز برای بشر از انتخاب آزادانه راه انبیاء و عبودیت مسبوق به حریت بهتر نیست. نویسنده برای رسیدن به این هدف، ابتدا شیوه تعامل انبیاء- چه آنها که صاحب حکومت بودند و چه آنها که در رعیت قرار داشتند- با طیف‌های گوناگون مخالف و بالعکس را بیان نموده و سپس به تبیین دلایل آزادی بیان، موانع، علائم و حدود آن پرداخته است و در این مسیر بدان‌جا می‌رسد که آزادی بیان و گفت‌وشنود کلام و نظریات مخالفان و دگراندیشان حتی در سطح نقد موضوعات مرتبط با خداوند و پیامبران هیچ حده و مرزی جز ناسزاگویی ندارد.

کلیدواژه‌ها: انبیاء، آزادی بیان، مخالفان، گفتگو با خدانا باوران.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱.....	مقدمه.....
۱.....	مسئله تحقیق.....
۱.....	پیشینه تحقیق.....
۲.....	سؤالات پژوهش.....
۳.....	فرضیه پژوهش.....
۳.....	روش تحقیق.....
۴.....	مفاهیم پژوهش.....
۴.....	گفت و گو.....
۴.....	روش.....
۵.....	مخالف.....
۶.....	آزادی.....
۹.....	بیان.....
۹.....	آزادی بیان در این تحقیق.....
۱۳.....	فصل دوم: روش مواجهه انبیاء اولوالعزم با مخالفان.....
۱۵.....	حضرت نوح.....
۱۶.....	ثروتمندان.....
۱۶.....	تخریب چهره نوح.....
۱۷.....	تهمت به پیروان نوح.....
۱۷.....	استبعاد به دلیل مماثله.....
۱۸.....	تقدیس و تقلید از فرهنگ غلط ملی.....

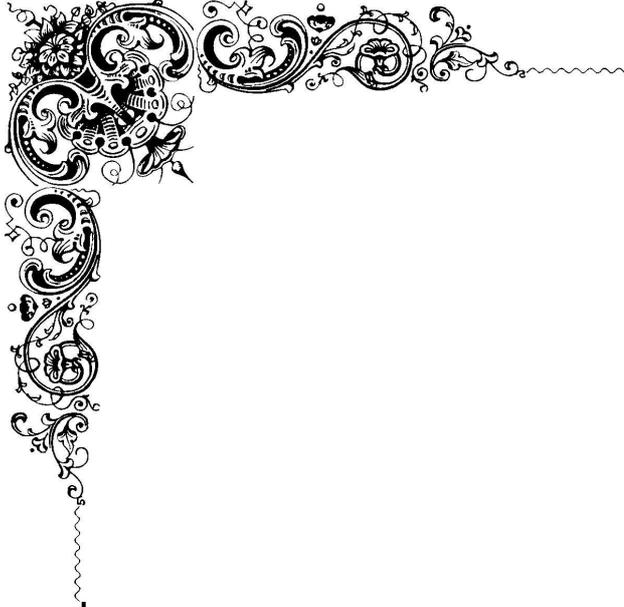
۱۸.....	آزار، اذیت و تهدید.....
۱۹.....	تحدی و درخواست عذاب موعود.....
۱۹.....	روش مواجهه نوح با ثروتمندان.....
۱۹.....	شیوه نصیح.....
۲۰.....	قاطعیت.....
۲۲.....	ریشه‌یابی استبعاد.....
۲۲.....	استدلال و منطق.....
۲۳.....	مداومت در تبلیغ.....
۲۴.....	شفاف‌سازی.....
۲۵.....	مردم عادی.....
۲۶.....	شیوه تعامل نوح با مردم.....
۲۶.....	تشویق و تهدید.....
۲۷.....	آزادمنشی در دعوت.....
۲۸.....	عدم درخواست مزد.....
۲۸.....	استفاده از تمام فرصت‌ها برای آگاه‌کردن.....
۳۰.....	یادآوری نعمت‌های الهی.....
۳۱.....	چهره نفاق.....
۳۴.....	حضرت ابراهیم.....
۳۵.....	پدرخوانده.....
۳۶.....	اسلوب عاطفی.....
۳۷.....	استدلال‌های ساده.....
۳۸.....	توده مردم.....
۳۸.....	صائبی‌ها.....
۳۹.....	پرهیز از بیان دلایل پیچیده.....
۴۰.....	همراهی با مخالفان.....
۴۱.....	وثنی‌ها.....
۴۱.....	استدلال به تقلید از گذشتگان.....
۴۲.....	تخویف.....
۴۲.....	روش مواجهه ابراهیم.....
۴۲.....	سؤال‌های هدفمند.....
۴۵.....	مقایسه.....
۴۶.....	انذار در قالب دعا.....
۴۷.....	دینداری معیشت‌اندیش.....
۴۸.....	برائت هدفدار.....

برائت قولی	۴۸
برائت عملی	۴۹
حکومت	۵۱
شیوهٔ رویارویی ابراهیم	۵۴
تقدّس زدایی	۵۴
دعوت به بازاندیشی تئوری	۵۵
حضرت موسی	۵۷
فرعون	۵۸
شاخصه‌های حکومت فرعون	۵۹
حذف مخالف	۵۹
توسعه به نفع سرمایه‌داران نه به نفع همه مردم	۶۱
رابطهٔ "والد و ولد" نه "دولت و شهروند"	۶۲
دشنه و اندیشه	۶۴
روش مواجههٔ فرعون با موسی	۶۵
تقلید از آباء	۶۶
شخصیت‌شکنی	۶۷
ریاست‌طلبی	۶۸
مواجههٔ موسی با فرعون	۶۹
نرمی در گفتار	۶۹
صراحت در گفتار	۷۰
شجاعت در گفتار	۷۲
درخواست فضایی آزاد برای آزادی بیان	۷۳
معجزات فراوان	۷۴
بنی اسرائیل	۷۵
درخواست‌های نابجا	۷۶
گوساله‌پرستی	۷۸
نقض میثاق	۸۰
زراندوز خودخواه	۸۴
کنز مال	۸۴
خودبرترینی	۸۶
ایثار مردگی	۸۶
طغیان	۸۷
غفلت	۸۸
مدیریت ثروت بر اساس "دلَم می‌خواهد"	۸۹

۸۹.....	سلب بهداشت روانی جامعه
۹۰.....	مواجهه موسی و مؤمنان با قارون
۹۰.....	اصل مالکیت خداوند
۹۱.....	مرگ اندیشی
۹۲.....	رسیدگی به محرومان
۹۴.....	حضرت عیسی
۹۵.....	شریعت فرشان
۹۶.....	اندیشه کوبی
۹۷.....	اندیشمندکشی
۹۹.....	شاخصه‌های استبداد دینی
۱۰۰.....	روش مواجهه عیسی با دین فروشان
۱۰۰.....	دعوت از گهواره
۱۰۱.....	معجزات فراوان
۱۰۲.....	تشکیل کمیته هوشیاری دینی
۱۰۶.....	فصل دوم: روش مواجهه سایر انبیاء با مخالفان
۱۰۶.....	حضرت هود
۱۰۷.....	قوم عاد
۱۰۹.....	گام‌های مواجهه قوم عاد با هود
۱۰۹.....	تقلید
۱۱۱.....	تهمت
۱۱۱.....	تکبر
۱۱۲.....	تحلی
۱۱۳.....	روش برخورد هود با مخالفان
۱۱۳.....	استدلال
۱۱۴.....	ادب
۱۱۵.....	تذکر
۱۱۷.....	شجاعت
۱۲۱.....	حضرت لوط
۱۲۱.....	ناهنجاری‌های قوم سدوم
۱۲۳.....	روش مواجهه لوط
۱۲۳.....	مبارزه با انحراف جنسی لوط
۱۲۴.....	گفتار نرم و دلسوزانه
۱۲۵.....	جایگزینی معروف پس از نهی از منکر

۱۲۵		اظهار خشم و براثت
۱۲۶		عدم درخواست مزد
۱۲۷		حضرت صالح
۱۲۷		روش مواجهه قوم ثمود
۱۲۷		جنگ روانی
۱۳۰		توطئه
۱۳۱		روش رویارویی صالح با مخالفان
۱۳۱		معجزه
۱۳۱		ذکر نعمت‌های الهی
۱۳۳		حضرت یوسف
۱۳۳		بت پرستان
۱۳۴		زن شهوت پرست
۱۳۴		مؤمنان ضعیف‌الایمان
۱۳۷		روش مواجهه یوسف با مخالفان
۱۳۷		خدا محور
۱۳۷		زمینه‌سازی برای توحید
۱۳۸		تأکید بر توحید
۱۳۹		مقاومت در برابر وسوسه و ترجیح زندان بر گناه
۱۴۰		گذشت و بزرگواری
۱۴۱		تلاش برای رفع کامل اتهام
۱۴۳		حضرت شعیب
۱۴۳		شیوه تعامل شعیب
۱۴۳		دعوت به توحید
۱۴۵		اعلام صریح مواضع و دعوی اصلاح
۱۴۵		دعوت به اصلاح اقتصادی
۱۴۷		انذار
۱۴۷		خیرخواهی و تشویق به هدایت
۱۴۸		عدم درخواست اجر و پاداش
۱۴۹		روش مواجهه مخالفان با شعیب
۱۴۹		انکار
۱۴۹		تهمت
۱۵۰		تهدید شعیب
۱۵۰		تهدید پیروان شعیب
۱۵۱		حضرت سلیمان

۱۵۲	دین سلطنتی.....
۱۵۳	پاسداری از ایمان آزاد.....
۱۵۷	فصل سوم: روش مواجهه پیامبر اسلام با مخالفان.....
۱۵۷	ساختار اجتماعی - سیاسی عربستان.....
۱۶۰	جریان‌های مخالف پیامبر و روش رویارویی پیامبر با آنها.....
۱۶۰	مشرکان و کفار.....
۱۶۵	یهودیان.....
۱۶۸	منافقان.....
۱۷۲	نتیجه‌گیری.....
۱۷۶	فصل چهارم: آزادی بیان.....
۱۷۶	دلایل آزادی عقیده.....
۱۷۷	دسته اول: آیاتی که ناظر بر کرامت و حق حیات انسان است.....
۱۷۸	دسته دوم: آیاتی که از اراده تکوینی خداوند مبنی بر آزادبودن انسان خبر می‌دهد.....
۱۸۰	دسته سوم: آیاتی که ناظر بر آزادی بندگان در انتخاب عقیده و دین و مسئله ارتداد است.....
۱۸۲	دسته چهارم: آیاتی که هدف از ارسال رسل را تشریح و موضوع جهاد را تبیین می‌کند.....
۱۸۶	دسته پنجم: آیاتی که عدم امکان و عدم جواز اکراه مردم را بر پذیرش دعوت اعلام می‌کند.....
۱۸۷	دسته ششم: آیاتی که ناظر به نحوه تعامل با مشرکان و اهل کتاب است.....
۱۹۰	دلایل آزادی بیان.....
۱۹۲	انبیاء و آزادی بیان.....
۱۹۶	موانع آزادی بیان.....
۱۹۶	استبداد عملی.....
۱۹۶	استبداد نظری.....
۱۹۷	علائم و حدود آزادی بیان.....
۱۹۷	وجود اپوزسیون سیاسی.....
۱۹۷	امر به معروف و نهی از منکر / حق اعتراض.....
۱۹۸	شورا.....
۲۰۱	وجود اپوزسیون فرهنگی.....
۲۰۱	عدم کنترل مجاری اطلاعاتی.....
۲۰۴	خاتمه.....
۲۰۶	منابع و مأخذ.....

مقدمه

(کلیات تحقیق)

۱. مسئله تحقیق
۲. پیشینه تحقیق
۳. روش تحقیق
۴. مفاهیم پژوهش
۵. آزادی بیان در این تحقیق

مقدمه

(کلیات تحقیق)

مسئله تحقیق

در مقابل پیام‌رسانان الهی همیشه افرادی به مخالفت می‌پرداختند به گونه‌ای که این، بدل به پدیده‌ای پایدار گردیده است. از منظر اجتماعی - سیاسی و فرهنگی این مسأله اهمیت شایانی برای پژوهش دارد؛ زیرا آن‌چه که قرآن در شیوه تعامل پیامبران - چه صاحبان حکومت و چه آن‌ها که تنها در رعیت قرار داشتند - به عنوان راهنمایان مردم به سوی سعادت بازگو می‌کند، می‌تواند سرلوحه کار حاکمان در مقام حکمرانی و مردم در قبال یکدیگر قرار گیرد.

یکی از مسائلی که در این میان شایسته بررسی ویژه است، "آزادی بیان" می‌باشد. توجه و اهتمام به آزادی بیان به مثابه یکی از مفاهیم مدرنی که از رهگذر مواجهه و آشنایی با فرهنگ و تمدن غرب در دوران معاصر به میهمانی فرهنگ و اندیشه مسلمانان آمده است و ارزیابی آن - اعم از پذیرش غیر مشروط، مشروط و یا نفی و انکار آن - از دغدغه‌های مهم مسلمانان در عصر حاضر است.

پیشینه تحقیق

تحقیق و پژوهش در زمینه روش مواجهه انبیاء با جریان‌های مخالف و شیوه رویارویی مخالفان با پیامبران و جایگاه آزادی بیان در تعاملات رسولان الهی با دگران‌دیشان، پیشینه زیادی ندارد و تا کنون بررسی جامعی در این موضوع صورت نپذیرفته است.

با این حال، نگاشته‌ها و تحقیقاتی چند در ارتباط با این موضوع سامان یافته است که به طور کلی در دو دسته قرار می‌گیرد:

۱. پاره‌ای از نگاشته‌ها نگرش مواجهه و رویارویی انبیاء با مخالفان را مطرح می‌کند. کتبی نظیر: "الحوار فی القرآن قواعد- اسالیبه- معطیاته" از سید محمدحسین فضل‌الله و "ادب الحوار فی الإسلام" اثر محمد سید طنطاوی که به اسلوب تبلیغی پیامبران با تأکید بر فرهنگ گفت‌وگو پرداخته‌اند، در این دسته جای دارند. نیز می‌توان از کتاب "خطّ الأنبياء و المواجهة" اثر محمدعلی جواد به عنوان تنها اثری که به بیان روش رویارویی مخالفان با پیامبران پرداخته نام برد.^۱
۲. نوشته‌هایی که به ارائه آموزه‌های دینی در باب آزادی بیان در بخش‌هایی خاص توجه کرده است، همچون: "منهج القرآن فی تقریر حرية الرأى و دوره فی تحقیق الوحدة الفكرية بین المسلمین" اثر ابراهیم شوقار، "دور حرية الرأى بین المسلمین" اثر عبدالمجید نجار، "ادب قدرت ادب عدالت" از عبدالکریم سروش، "حق الحرية فی العالم" از وهبه زحیلی و "بررسی تطبیقی حق آزادی بیان از دیدگاه اسلام و اسناد بین المللی حقوق بشر" از جوانمیر عبداللّهی.

سؤالات پژوهش

۱. چه گروه‌هایی به مخالفت با پیامبران می‌پرداختند؟
۲. مخالفت ایشان تابع چه اهداف و انگیزه‌هایی بوده است؟
۳. با چه روش‌هایی مخالفتشان را ابراز می‌کردند؟
۴. آیا پیامبران صاحب حکومت، حق آزادی بیان برای مخالفین قائل بودند یا در هنگام حکومت ایشان، دیکتاتوری صلحاء و قیمومیت متولیان مذهب برای اعلاى كلمه حق جریان داشته است؟
۵. پیامبرانی که حکومت نداشتند، چه شیوه‌هایی را در رویارویی با گروه‌های مخالف اتخاذ می‌کردند؟
۶. مرزهای آزادی بیان چیست؟

۱. هرچند این کتاب تنها به شمردن ناهنجاری‌های مخالفان بسنده کرده و از میان آن‌ها فقط موضوعات "تکذیب"، "اعراض"، "سحر"، "استهزاء" و "ضلال" را شرح و بسط داده است. رک: محمدعلی جواد، خطّ الأنبياء و المواجهة دراسة تفسيرية موضوعية (قم: مکتب الاعلام الاسلامی، مرکز النشر، ۱۳۷۶ش.).

فرضیه پژوهش

۱. فرضیه نخست: مخالفان پیامبران به دو دسته کلی تقسیم می‌شوند: الف) حکام مانند فرعون و نمرود؛ ب) جریان‌های اجتماعی نظیر اهل کتاب، منافقین، افراد مرتجع.
۲. دنیاخواهی، تقدیس فرهنگ ملی، به دنبال رهایی مطلق‌بودن در رفتار و کردار از جمله انگیزه‌های مخالفت با پیامبران است.
۳. مخالفان انبیاء با شیوه‌های گوناگونی، نظیر: تهمت، تهدید، آزار و اذیت، و مخالفتشان را اظهار می‌کردند.
۴. با بررسی روش انبیاء دارای حکومت با مخالفان، به‌ویژه پیامبر اسلام که ریاست قوای مقننه- به دلیل آوردن کتاب قانون- قضائیه- به خاطر حکم و قضاوتش در مسائل و اختلافات مردم- و مجریه- بنا به بیعتی که مردم یشرب با او کرده بودند و وی فرمانده کل قوا گردیده بود- را به عهده داشت، می‌یابیم آزادی بیان و گفت‌و شنود کلام و نظریات دیگران به منظور انتخاب آنچه بهتر است جزو صفات بندگان هدایت‌یافته و صاحبان خرد بیان شده است. نیز راه رسیدن به حق و جامعه ایده-آل، عبور از راه درشتناک و پیچاپیچ تحقیق‌ها و تحلیل‌های همگانی است و بشریت از نظام‌هایی که می‌خواستند به زور چیزی را به او بخوراند- حتی حق را- بیش‌تر زیان کرده و بیش‌تر به خطا افتاده تا نظام‌هایی که حق خطاکردن را به رسمیت شناخته‌اند و آن‌را سوخت حق شمرده‌اند.
۵. پیامبرانی که حکومت تشکیل ندادند، هیچ‌گاه در برابر شیوه‌های ناعادلانه مخالفان، مقابله به مثل نکرده و همگی صبر را پیشه خود نمودند. برخی از ایشان نیز که از هدایت گمراهان ناامید گردیدند، زبان به نفرین گشودند و خواستار نزول عذاب گردیدند.
۶. تنها مرز آزادی بیان، ناسزاگویی و توهین به امور مقدس و محترم نزد دیگران می‌باشد.

روش تحقیق

۱. جداسازی میدانی آیات. نگارنده بدون تکیه به هیچ نوشته‌ای که آیات مرتبط با سرگذشت انبیاء و سیره آنان را بازگو نموده باشد، خود در ابتدا چندین ماه را به بررسی دقیق قرآن کریم و جداسازی آیات اختصاص داده است.
۲. بررسی و تحلیل آیات. بررسی فراگیر و جامع آیات قرآن با مراجعه به منابع فراوان تفسیری از ویژگی‌های این نوشتار است. هرچند نگاهی دقیق به نظرهای کارشناسانه و استنباطات فهمیده مفسران در برداشت صحیح از آیات بسیار مفید است، اما به منظور کشف بهتر اندیشه قرآنی در موضوع تحقیق، تنها به تفاسیر اکتفا نشده و نویسنده به تقویت نقش عقل در تفسیر آیات و برجسته نمودن رهیافت‌های هدایت‌خواهی ناظر بر نیازهای انسان معاصر و جامعه جدید، همت نهاده است.

۳. گردآوری اطلاعات مرتبط با موضوع. مطالعه نشریات تخصصی و عمومی، کتب و مقالات گوناگون به منظور دستیابی به آخرین پژوهش‌های انجام شده و ارائه تحقیقی نو و جدید از بایسته‌های هر پژوهشی است. برای رسیدن به این هدف، به منابع اطلاعاتی فراوانی همچون: جستجو در موتورهای جستجو در پایگاه‌های اینترنتی، جستجو در لوح‌های فشرده مرتبط نظیر: لوح فشرده نمایه، لوح فشرده کتبیبه و لوح فشرده کتاب‌شناسی ملی ایران، جستجو در سیستم رایانه‌ای کتاب‌خانه‌های بزرگ به‌ویژه کتاب‌خانه آستان قدس رضوی و کتاب‌خانه ملی ایران رجوع شده است.

۴. رده‌بندی اطلاعات. طبقه‌بندی و تحلیل و ارزیابی حجم وسیع اطلاعات به‌دست آمده در تحقیق و سازماندهی مطالب و عناوین اصلی و فرعی و زیرشاخه‌های هر موضوع و ارائه منطقی نوشتار کاری بسیار دشوار است. تفصیل در ارائه مطالب، با هدف برداشت نکات و تکرار آن، به دلیل ذکر جامع رخداد‌های زمان هر یک از پیامبران بوده است. در عین حال، برای اختصار از تفصیل بررسی بسیاری از مطالب خودداری شده است.

مفاهیم پژوهش

گفت‌وگو

"گفت‌وگو" را در لغت "صحبت، بحث، سخن و محاوره"^۱ معنا کرده‌اند. معادل لاتین آن دیالوگ (DIALOGUE) از لغت یونانی دیالوگوس (DIALOGOS) ساخته شده است. دیا (DIA) معمولاً به معنای از میان (THROUGH) است. اما در ارتباط با گفت‌وگو هم معنای واژه لاتینی "INTER" است که "میان یا بین" (AMONG/BETWEEN) معنا می‌دهد. لوگوس (LOGOS) به معنای "کلمه" نوعی مفهوم بسیار کلی استدلال و اندیشیدن را افاده می‌کند که در قالب گفتار یا نوشتار ظاهر می‌شود و صورت یک مفهوم یا نظریه با به خود می‌گیرد. در این معنا، "گفت‌وگو و دیالوگ" نشان‌دهنده نوعی سیلان و جریان معنا میان شماری از افراد است. از رهگذر این جریان معنا، نوعی فهم و درک نو که در آغاز گفت‌وگو وجود نداشته، پدیدار می‌شود.^۲

اما از آن‌جا که گفت‌وگو پدیده‌ای است از جنس کلام و گفتار، و از طرفی این پژوهش در پی کشف و اصطیاد تمام روش‌های مورد استفاده پیامبران و مخالفان ایشان- اعم از گفتار و کردار- است، لذا در سراسر این نوشتار بدل از این واژه، از واژه مواجهه استفاده شده است.

۱. علی‌اکبر دهخدا، لغت‌نامه دهخدا (تهران: موسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، ۱۳۷۷ش)، ج ۱۱، ص ۱۹۱۸۷.

2. Divid Bohm; **On Dialogue**, (London: Routledge, 1996), p6.

مواجهه به معنای "روبرو شدن با کسی^۱ با کلام یا صورت"^۲ آمده است. در حقیقت، در این تعریف معنای ریشه‌ای این واژه لحاظ شده است؛ زیرا "وجه" اولین عضوی است که در استقبال دیگر افراد به کار می‌رود و مبدأ رویارویی با دیگران است.^۳

روش

هرچند "روش" امری ماهوی نیست و نمی‌توان از آن تعریفی منطقی و دقیق ارائه کرد، اما تلاش می‌شود که برای تقریب به ذهن، تعریفی شرح‌الاسمی از آن بیان کرد. در واقع این تعریف به "حد" نیست بلکه منظور، بیان خواص و ویژگی‌های روش و به تعبیر منطقیون تعریف به "رسم" است.^۴

روش در لغت به معنای "عمل رفتن، خرامش، معبر و راهرو"^۵ آمده است و در تعریف روش گفته شده طریقی نظام‌مند، با طرح و ترتیب منطقی و منظم برای انجام اموری است که غالباً دارای مراحل گام به گام می‌باشد.^۶

روش همواره در گشودن افق‌های نو و ناگشوده، از کارایی بالایی برخوردار بوده و در درازنای تاریخ نقشی بنیادین بازی کرده است. دگرگونی روش، دگرگونی نگاه‌ها، بینش‌ها و معرفت‌ها را در پی داشته و تأثیر بسیاری در روند رو به جلوی اندیشه‌ها داشته است.

مخالف

به "خلاف‌کننده، ناموافق، دشمن، نقیض موافق و ناسازگار"^۷ معنا شده است و مخالف کسی است که روشی غیر از روش دیگری و خلاف آن برگزیند.

۱. علی‌اکبر دهخدا، لغت‌نامه دهخدا، ج ۱۴، ص ۲۱۷۲۶.

۲. خلیل بن احمد، العین (قم: انتشارات هجرت، ۱۴۱۰ق)، ج ۴، ص ۶۶؛ ابن منظور، لسان العرب (بیروت: دار صادر، ۱۴۱۴ق)، ج ۱۳، ص ۵۵۷.

۳. راغب اصفهانی، المفردات فی غریب القرآن، تحقیق صفوان عدنان داودی (بیروت- دمشق: الدار الشامیة و دار العلم، ۱۴۱۲ق)، ج ۱، ص ۸۵۵.

۴. برای توضیح بیشتر رک: محمدرضا مظفر، المنطق، تصحیح مصطفی حسینی دشتی (تهران: آرایه، ۱۳۸۴ش)، ج ۱، صص ۱۵۷-۱۵۶.

۵. حسن عمید، فرهنگ فارسی عمید (تهران: نشر فرهنگ‌نما، ۱۳۸۸ش)، ص ۵۱۳.

6. Word Net (by Princeton University, U.S.A. 2003), p 723.

۷. رک: علی‌اکبر دهخدا، همان، ج ۱۳، ص ۲۰۴۷۲؛ حسن عمید، همان، ص ۸۴۵؛ محمد معین، فرهنگ فارسی (متوسط) (تهران:

امیرکبیر، ۱۳۸۱ش)، ج ۳، ص ۳۹۳۵.

"خلاف" اعم از "ضد" است^۱ و به قول منطقیون، رابطه "عموم و خصوص مطلق"^۲ بین آن دو در جریان است؛ زیرا هر دو ضدی مخالف هستند، اما هر مخالفی ضد نیست. در روش پیامبر اسلام مشاهده می‌کنیم که مخالفان فکری و اعتقادی که ضدیتی با نظام اسلام ندارند و در صدد توطئه و براندازی نیستند، در کنار مسلمانان زندگی مسالمت‌آمیزی برایشان مهیا می‌شود.^۳

آزادی

آزادی را در لغت "خلاف بندگی و رقیت و عبودیت و اسارت و اجبار، قدرت عمل و ترک عمل، قدرت انتخاب و ..."^۴ معنا کرده‌اند. بعضی واژه "حر" را که معادل عربی لفظ "آزاد" است، چنین معنا می‌کنند: «الحر فی اللغة خلاف العبد و الرقیق و الحریة حالة الحر و هی خلاف الرق او العبودیة»^۵. به گزارش عبدالهادی حائری برخی از صاحب‌نظران واژه آزادی را از واژه اوستایی "آزاته" (AZATA) و یا واژه پهلوی "آزاتیه" (AZATH) گرفته‌اند. برخی دیگر معتقدند واژه "آزات" (AZAT) به معنای آزاد در برخی از اسناد آرامی سده پنجم پیش از میلاد مصر راجع به آزادی یک زن برده به کار رفته است.^۶

بر اساس این گزارشات از دیرباز واژه آزاد و آزادی به معنای مخالف بردگی و انسان غیر برده در زبان‌های فارسی و آرامی کاربرد داشته است. معادل عربی واژه "آزادی"، یعنی واژه "حر"، نیز از چنین قدمتی برخوردار است. درباره ریشه این واژه اختلاف نظر وجود دارد. عالمان لغت عربی، از جمله جوهری، آن را از اصل "ح-ر-ر" به معنای حرارت دانسته‌اند. وی در معنای "حر" می‌گوید: «الحر: ضد البرد، و الحرارة ضد البرودة و الحررة أرض ذات حجارة سود نخرة كأنها أحرقت بالنار ... و الحر بالضم: خلاف العبد ... و حر العبد یحر حراراً. قال الشاعر: ما رد من بعد الحوار عتیق و حر الرجل یحر حریة، من حریة الاصل ...»^۷.

۱. رک: راغب اصفهانی، همان، ص ۲۹۴؛ حسن مصطفوی، التحقیق فی کلمات القرآن (تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۶۰ ش)، ج ۳، ص ۱۰۹.
۲. برای توضیح بیشتر رک: محمدرضا مظفر، المنطق، ج ۱، ص ۱۰۳.
۳. رک: همین نوشتار، فصل چهارم.
۴. علی‌اکبر دهخدا، همان، ج ۱، ص ۳۲.
۵. بطرس بستانی، دائرة المعارف (بیروت، دارالمعرفة، ۱۹۸۰ م)، ج ۳، ص ۷.
۶. عبدالهادی حائری، آزادی‌های سیاسی و اجتماعی از دیدگاه اندیشه‌گران: گذری بر نوشته‌های پارسی در دو سده پیشین (مشهد: جهاد دانشگاهی، ۱۳۷۴ ش)، ص ۹.
۷. اسماعیل بن حماد جوهری، الصحاح تاج اللغة و صحاح العربیة، تحقیق عبدالغفور عطار (بیروت: دارالعلم للملایین، ۱۹۸۴ م)، ج ۲، صص ۶۲۷-۶۲۶.

گروهی از محققان واژه "حر" را غیر عربی و از ریشه عبری "Hor" و یا از ریشه سریانی دانسته‌اند. فرانتس روزنتال^۱ می‌گوید: «معادل دقیق واژه عربی حر در عبری "Hor" و در سریانی "Her" است... در نسخه‌های نبطی و پالمیری مکرراً شکل مرکب "Bat h-rin" و "Bar h-rin" را به ترتیب به معنای مرد آزاد شده و زن آزاد شده نشان می‌دهد»^۲.

اصل و ریشه "آزادی" و معادل عربی آن یعنی "حریت" هرچه باشد، این واژه‌ها در طول تاریخ برای بیان معانی مختلفی به کار رفته‌اند. واژه آزادی در ادب فارسی از دیرباز کاربرد داشته است. نویسندگان و شعرای ایرانی آن را در معانی گوناگونی مانند آزادگی، حریت، آزادمردی، رهایی، شادی، استراحت، آرامش، سپاس، حق‌شناسی و به‌ویژه در مفهوم ضد بردگی و بندگی به کار برده‌اند^۳. معادل عربی "آزادی"، یعنی واژه "حریت"، نیز در ادب عرب استعمالات مختلفی نظیر شرافت، آزادگی، آزادمندی، کرامت، دارای نژاد و تبار اصیل، بزرگواری و ... داشته و دارد.

اما با توجه به قدیمی‌ترین کاربردها و شایع‌ترین استعمالات دو واژه "آزادی" و "حریت" در ادب فارسی و عربی، معانی مذکور را باید استعاری و مجازی قلمداد کرد و استعمال آن‌ها را در معنای مخالف بردگی و بندگی استعمال حقیقی دانست^۴. چنان‌که فرانس روزنتال نیز اشاره دارد، به نظر می‌رسد تحت نهاد برده‌داری، انتساب صفات نیکو و شایسته به انسان‌های آزاد و صفات مذموم به انسان‌های برده، به منزله انسان‌های فرومایه، منشأ چنین مجاز و استعاره‌ای بوده است^۵.

بنابراین، تحول مفهومی واژه "آزادی" در زبان فارسی همچون واژه "حریت" در زبان عربی متأثر از موضوع برده‌داری بوده است.

آنچه تا کنون به آن اشاره شد مربوط به معنای لغوی آزادی بود. اما این واژه در اندیشه و فرهنگ اسلامی و در حوزه‌های معرفتی مختلف بر تعاریف و معانی اصطلاحی متفاوتی دلالت دارد و به تناسب این دلالت‌ها و معانی، با واژه‌های عربی خاصی معادل و همنشین است.

الف) آزادی در مقابل بردگی. گاه "آزاد" به معنای مخالف برده به‌مثابه اصطلاحی فنی حقوقی ناظر بر پاره‌ای برخوردارها، حقوق و تکالیف فردی و اجتماعی و در عین حال بیان‌گر پایگاه اجتماعی افراد به کار می‌رود. معادل عربی "آزاد" در این اصطلاح، چنان‌که پیش از این گفته شد، واژه "حر" است. "حر" و "آزاد" در این معنا مخالف واژه‌های عبد، رق، بنده، برده، مملوک و

1. France Rosental

۲. فرانس روزنتال، مفهوم آزادی از دیدگاه مسلمانان، ترجمه منصور میراحمدی (قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه

علمیه قم، ۱۳۷۹ش)، صص ۲۸-۲۷.

۳. علی‌اکبر دهخدا، لغت‌نامه دهخدا، ج ۱، ص ۳۰.

۴. ر.ک:

Mohammad Hashim Kamali; **Freedom, Equality and Justice in Islam**, (Cambridge: Islamic Texts Society, 2002), p2-7.

۵. فرانس روزنتال، مفهوم آزادی از دیدگاه مسلمانان، ص ۳۰.